

Analyzing the Process of Formation and Restoration of the Space Configuration of the Tomb of Shah Ismail I; Based on Field Studies

Fardin Eyni¹ | Habib Shahbazi Shiran^{2✉} | Seyed Mehdi HosseiniNia³
| Mohadeseh Amini⁴

1. Department of Archaeology, Faculty of social sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran. E-mail: fardin.eyni7@gmail.com
2. (Corresponding Author), Department of Archeology, Faculty of social sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran.
E mail: Habibshahbazi35@gmail.com
3. Postdoctoral Researcher in Islamic Archaeology, Faculty of social sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran. E-mail: mehdihosseyni5518@uma.ac.ir
4. Department of Archaeology, Faculty of social sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran. mahgolamini9176@yahoo.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 23 July 2023

Received in revised form 06

April 2024

Accepted 13 December 2024

Published online 21 December
2024

Keywords:

Ardabil, Tomb,
Dome, Safavid,
Sheikh Safi-al-din Ardabili
Mausoleum,
Shāh Ismāil I Tomb

ABSTRACT

Purpose: The tomb of Shāh Ismāil I has a small square-shaped space and is located between the shrine and the tomb of Sheikh Safi al-din Ardabili. The main purpose of this research is: The examination of the physical and spatial changes of the tomb is based on field studies and restoration and protection plans of the building in the past years.

Method and Research: The research method is descriptive-analytical & interpretative and it is the collection of library information and field investigations.

Findings and Conclusions: The mausoleum is an independent building that was later built in the empty space between the tombs of Sheikh Safi and the Haram-Khāneh, and after the death of Shāh Ismāil, it was used as his tomb. The mausoleum has a three-layered dome, the outer layer of which is Patupa clover. The decorations of the stem and the dome of the building have been changed in later periods. The shape of the tomb is small and simple, and the height of the dome is lower than other domes in the complex. But in order to give the dome a more visual appearance, the architect has increased the height of the dome by using a long leg to reduce the smallness of the building to some extent.

Cite this article: Eyni, Fardin., Shahbazi Shiran, Habib, HosseiniNia, Seyed Mehdi, & Amini, Mohadeseh. (2024). Analyzing the process of formation and restoration of the space configuration of the tomb of Shah Ismail I; Based on field studies. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 409-434. <http://doi.org/10.22103/jis.2024.21919.2516>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The tomb of Shāh Ismāil I, which is also known as the Dome of Shāh Ismāil, is located in the empty space between the tombs of Mohi al-din Mohammad and Sheikh Safi al-din Ardabili (Ghafari and Salahi, 2017: 40 and 41). The outer space of the tomb is in the form of a cylindrical tower on which a small dome is built. The details of the interior space are such that the entrance to the tomb is located on the right side of the royal space of Sheikh Safi al-din complex (Yousefi and Tavousi, 2013: 21). The roof of the building is covered with a short two-faced brick dome. The dome is located on the filposh and four crossed arches that are placed from the edge of each skange to the edge of the other skange. The upper part of the tomb consists of a brick cylinder that was improperly built on a brick base whose sides were irregular (Yousefi and Tavousi, 2013: 21). This tomb is not only unique in terms of architecture; Rather, its artistic arrays are among the most beautiful decorations in Iran (Yousefi, 2010: 148). According to the conservation and restoration operations of the building in recent years, valuable information was obtained regarding the architectural structure and the process of shaping the building, which can provide a clear answer to the questions and disagreements among the researchers regarding the history of the building and its architectural changes.

Methodology

The research method in this research is descriptive-analytical and interpretive and the method of gathering information is mainly based on library studies including the study of travelogues, archival documents and research done in connection with this building and a series of video films, and field studies (implementation of restoration and protection projects in the building).

Discussion

After the preliminary examination of the tomb of Shāh Ismāil I, it was found that the building did not have the original form and identity of a tomb, and it was built according to the sanctity of the existing space (located next to the tomb of Sheikh Safi). Based on the architectural evidence and the history of the development of Sheikh Safi al-din Ardabili's tomb complex, the argument is that the dome of the tomb of Mohi al-din Mohammad, the son of the Sheikh, was built first, and after the death of the Sheikh, the dome of Allāh-Allāh was built over the tomb of the Sheikh. In later periods, in order to create a common entrance and guide the pilgrims to the tomb, the royal space named as Shāh-Neshin is used as a connecting link between the shrine and the dome of God. So, according to the evidence presented, the common wall of the corridor of the shrine and Shāh Ismāil's tomb with the northwest wall of the shrine lacks fasteners from the bottom. In addition, the entrance space of the shrine building used to have an entrance door from the Chinese-house side, which was blocked in later periods. After the death of Shāh Ismāil and his burial in the deserted space between the Dome of Allāh and the Haramkhana, which used to be the burial place of the Sheikh's family and disciples or princes, the tomb was enclosed by an additional wall in a part of the northwest and southwest sides of the space. In the figure below (Plan 2), the stages of formation and construction of Mohi-al-din Mohammad's tomb, Sheikh Safi's tomb and the implementation of the additional wall of Shāh Ismāil's dome in Sheikh Safi-al-din Ardabili collection are shown with a red arrow.

In the transformation of the architectural form of Shāh Ismāil's dome from quadrangular to octagonal and circular and being involved with the wall of the shrine, which is attached to it as an additional space, there are inhomogeneities in the building that require the study of the evolution and formation of the tomb and the dome. According to the impressions made, it was determined that this building has three plans in different height codes: the ground floor plan is

square, the plan on the ground floor is octagonal, and the top floor plan is circular and a dome is placed on it.

Conclusion

According to the archaeological documents and evidence presented and contrary to the opinion of most researchers, this building does not have a continuous and integrated plan with the shrine and it can be said clearly; The space of Shāh Ismā'il's tomb is an annexed and independent building, almost square, which was built with the help of side walls. Developments such as the southwest wall of the mausoleum, which is connected to the body of the northeast side of the shrine, and the corner of the inner wall of the mausoleum in the northeast side of the mausoleum inside the dome (between the second and third cover) can also be seen and indicate the annexation and independence of the building. This building has three plans and a three-faced brick dome in different height codes. The type of arch used in the dome of this tomb is Patupa shamrock type and has an avgon, which is almost a continuation of the shape of the domes of the Ilkhanid period, with the difference that its sharpness is slightly reduced. The size and shape of the dome of Shāh Ismā'il's tomb is small and relatively simple considering the importance of the prominent figure and the position of Shāh Ismā'il I as the founder of the Safavid government in Iran. Due to the presence of important tombs on both sides (Allāh-Allāh and Mohi-al-din Mohammad), it was not possible to build a bigger dome that would also take into account its architectural and geometrical proportions.

تحلیل روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل اول؛ مبتنی بر مطالعات میدانی

فردین عینی^۱ | حبیب شهبازی شیران^۲ | سید مهدی حسینی نیا^۳ | محدثه امینی^۴

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، fardin.eyni7@gmail.com
۲. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، habibshahbazi35@gmail.com
۳. ژوهرشگر پسادکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، رایانامه: mehdihosseyni5518@uma.ac.ir
۴. ارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، رایانامه: mahgolamini9176@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: آرامگاه شاه اسماعیل اول دارای یک فضای تقریباً مربع‌شکل کوچکی است و میان حرم‌خانه و آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار گرفته است. هدف اصلی از این پژوهش بررسی تغییرات کالبدی و فضایی آرامگاه بر اساس مطالعات میدانی و طرح‌های مرمتی و حفاظتی بنا در سال‌های گذشته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱	روش/رویکرد: روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و تفسیری بوده و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸	یافته‌ها/نتایج: آرامگاه یک بنای مستقل است که بعدها در فضای خالی مابین مقابر شیخ صفی و حرم‌خانه ساخته شده و بعد از فوت شاه اسماعیل به‌عنوان مقبره ایشان مورداستفاده قرار گرفته است. مقبره دارای گنبد سه پوش است که پوش بیرونی از نوع شبدری پاتوپا است. تزیینات ساقه و گنبد بنا، در دوره‌های بعد تغییر یافته است. شکل آرامگاه، کوچک و ساده است و ارتفاع گنبد نیز نسبت به گنبد‌های دیگر مجموعه کمتر است؛ اما معمار برای اینکه به گنبد دید بصری بیشتری بدهد، با استفاده از ساق بلند، ارتفاع گنبد را تا اندازه‌ای افزایش داده تا کوچک بودن بنا را تا حدی تحت شعاع قرار دهد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳	کلیدواژه‌ها: اردبیل، آرامگاه، گنبد، صفویه، بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، آرامگاه شاه اسماعیل اول.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	

استناد: عینی، فردین؛ شهبازی شیران، حبیب؛ حسینی نیا، سیدمهدی؛ امینی، محدثه (۱۴۰۳). تحلیل روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل اول؛ مبتنی بر مطالعات میدانی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۳ (۴۶)، ۴۳۴-۴۰۹.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.21919.2516>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

از جمله گونه‌های مهم و ریشه‌دار در تاریخ معماری ایران، بناهای آرامگاهی هستند که معمولاً بر روی قبور افراد مشهور ساخته می‌شوند. تاریخچه این نوع معماری در ایران طبق اسناد موجود، به استودان و سپس به گوردخمه‌هایی برمی‌گردد که بقایایی از این نوع بناها در محدوده این سرزمین دیده می‌شود. در دوران تاریخی، سیر تحویل این نوع بناها ادامه پیدا کرد. در ایران پس از اسلام، به جز مدت کوتاهی که تقریباً تأثیر چشم‌گیری در عرصه معماری آرامگاهی مشاهده نشد، ساختن مقبره با استناد به احکام اسلامی، به ویژه فقه شیعه، قدرتمندتر در سطح جامعه ظاهر شد؛ زیرا طبق تعالیم دینی زیارت قبور پرهیزگاران در دنیا نیز می‌تواند مایه خیرات باشد (بلالی اسکویی و جمالی، ۱۳۹۹: ۲۱۹). اهمیت بقاع متبرکه در ایران به حدی است که وجود آن‌ها در بسیاری از موارد دلیل اصلی ساخت اولیه یا توسعه شهرها بوده است. امامزادگان از شهرها و یا مناطق دیگر زوآر را می‌پذیرند (Eccles and Costa, 1996). (84 از جمله یکی از مهم‌ترین بناهای آرامگاهی در ایران بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که قدمت آن به دوره ایلخانی می‌رسد و در زمان شاه‌طهماسب صفوی به صورت مجموعه واحد درآمد و سپس بناهای دیگری توسط شاهان صفوی به این مجموعه افزوده شد (شهبازی شیران، ۱۳۹۵: ۴۸). آرامگاه شاه اسماعیل اول یکی از این بخش‌ها است که به عنوان گنبد شاه اسماعیل نیز شناخته می‌شود. بنا یک فضای تقریباً مربع‌شکل کوچکی است که امروزه مابین مقبره محی‌الدین محمد (حرم‌خانه) و آرامگاه شیخ صفی‌الدین قرار گرفته است. این مزار نه تنها از نظر معماری منحصر به فرد است؛ بلکه آرایه‌های هنری آن از زیباترین تزیینات ایران به شمار می‌رود (یوسفی و طاووسی، ۱۳۸۹: ۱۴۸). با توجه به عملیات حفاظتی و مرمتی بنا در سال‌های اخیر، اطلاعات ارزشمندی در رابطه با ساختار معماری و روند شکل‌یابی بنا به دست آمد که می‌تواند پاسخ روشنی به سؤالات و اختلاف نظرهای موجود در بین محققین در ارتباط با تاریخ بنا و تحولات معماری آن بدهد. در این راستا سؤالات اصلی پژوهش به این صورت طرح می‌گردد که روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل به چه صورت بوده است؟ و ویژگی‌های معماری و هنری آرامگاه شاه اسماعیل اول چیست؟ ضرورت و اهمیت پژوهش حاضر در این است که مجموعه شیخ صفی‌الدین که آرامگاه شاه اسماعیل نیز جزء این مجموعه است، الگو و نمونه‌ای برجسته از یک مجموعه مذهبی قرون میانی تا متأخر دوران اسلامی است. این مجموعه با تمامی عناصر مهمی که پس از آن در معماری دوره صفویه دیده می‌شود، همچون کاربردهای مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و آموزشی ممزوج شده است و به عنوان الگویی برای خانقاه‌ها و بقاع پس از خود شناخته می‌شود؛ به همین دلیل ضرورت و مطالعه درباره هریک از بخش‌های این مجموعه اهمیت دوچندان دارد. همچنین با توجه به اهمیتی که این بنا دارد، بارها مورد مرمت و بازیابی قرار گرفته است. به عنوان نمونه، در خلال اجرای طرح‌های مرمتی و حفاظتی بنا در سال ۱۳۷۵ و همچنین عملیات پاک‌سازی و خواناسازی که توسط مدیریت پایگاه جهانی بقعه شیخ صفی در سال ۱۳۹۷ انجام گرفته، اطلاعات ارزشمندی از جمله تغییر و تحولات کالبدی و معماری بنا، به دست آمده که می‌تواند اطلاعات مفیدی

درباره ساختار فضای داخلی بنا و روند شکل‌یابی و توسعه بنای مورد نظر در اختیار محققان قرار دهد. در این پژوهش سعی شده، تغییرات کالبدی و فضایی آرامگاه براساس گزارش میدانی که به صورت طرح حفاظتی و مرمتی بنا بوده، به‌طور دقیق مورد بررسی قرار گیرد. یکی دیگر از ضروریات پرداختن به این پژوهش، شناخت کلی از وضعیت قبل از شکل‌گیری و دوره پس از ساخت آن و همچنین شناخت ویژگی‌های معماری و هنری بناست.

۱.۲. پیشینه تحقیق

به دلیل شاخص بودن بنای شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوره صفوی و اهمیت و جایگاه این بنا نزد شاهان صفوی، بنا از لحاظ هنری و معماری دارای ارزش والایی است؛ به همین دلیل بارها پژوهش‌گران داخلی و خارجی از جنبه‌های مختلف (تاریخی، باستان‌شناسی، معماری، تزیینات و غیره) این بنا را مورد مطالعه قرار داده‌اند. در این رابطه باید سه نوع پژوهش را درباره این مجموعه آرامگاهی در نظر گرفت:

اول: کسانی که در دوره صفوی و دوره‌های بعد، از این بنا دیدن کرده و در گزارش‌ها و سفرنامه‌های خود از بخش‌های مختلف بنا و ویژگی آن بحث کرده‌اند. سفرنامه‌نویسانی چون: تاورنیه (۱۳۳۶)، آدام اولناریوس (۱۳۸۵)، پیتر و دلاواله (۱۳۷۵)، و غیره.

دوم: منابعی که اختصاص به عصر صفویه داشته و به این بنا به دلیل آنکه بخش اعظمی از تاریخ شکل‌گیری آن به دوره صفوی برمی‌گردد؛ در کتاب‌های خود در خصوص بخش‌های مختلف بقعه و سبک معماری آن سخن گفته‌اند. برخی از کتاب‌ها مانند سبک‌شناسی معماری ایران (پیرنیا، ۱۳۸۰)، تاریخ عالم‌آرای عباسی (ترکمان، ۱۳۸۲)، هنر و معماری صفویه (کنبی، ۱۳۸۵)، و غیره. در برخی منابع نیز مانند آثار باستانی آذربایجان شرقی، آثار باستانی استان اردبیل (ترابی طباطبایی، ۱۳۷۸)، اردبیل در گذرگاه تاریخ (صفری، ۱۳۷۲)، در جستجوی هویت شهری اردبیل (امیری، ۱۳۸۴)، و غیره، مجموعه بنای آرامگاهی و خانقاهی شیخ صفی را از جنبه‌های مختلف مورد مطالعه قرار گرفته است. تعدادی از منابع نیز مانند پنج اثر باستانی (ویور، ۱۳۵۶) در مورد آسیب‌شناسی و مرمت پنج بنای ایران سخن گفته که یکی از بناهای مورد بحث، بقعه شیخ صفی‌الدین است. همچنین در کتاب‌های گمشده‌ای از هنر معماری صفویه، طرح بازسازی سردر عالی‌قاپو و تزیینات آن (مصباحی، ۱۳۸۸) و نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (رجبی اصل، ۱۳۸۱)، به معماری و تزیینات مجموعه شیخ صفی پرداخته شده است. برخی از منابع نیز مانند باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (گلمغانی‌زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴) را از منظرهای مختلف مورد مطالعه و پژوهش قرار داده‌اند.

سوم: کاوش‌های علمی باستان‌شناختی که در این مجموعه صورت گرفته است. در سال ۱۳۵۰ هـ.ش، گمانه‌ای توسط آقای سرافراز در شرق عمارت چینی‌خانه زده شد که فاقد هرگونه آثار معماری بود و قبور و سفال‌های مکشوفه، تاریخ آن‌ها را به قرن هشتم و حتی قرن هفتم هجری می‌رساند. البته با گسترش تدفین‌ها در دوره‌های بعد، بعید نیست بسیاری از بناها بعد از تخریب به جزئی از قبرستان تبدیل شده باشند (آرشیو پایگاه جهانی شیخ صفی، ۱۳۹۹). کاوش‌های باستان‌شناسی به مدت شش فصل از ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۸ به سرپرستی موسوی در جبهه غربی مجموعه

شیخ صفی، به مساحت ۵۴۰۰ متر مربع حد فاصل مجموعه و خیابان آسفالتی از جهت شرقی-غربی و میدان عالی‌قاپو و مسجد سلیمان شاه از جهت شمالی-جنوبی واقع شده، صورت گرفته است. حاصل کاوش‌های انجام شده آن است که تاریخچه گاه‌نگاری این مجموعه تاریخی تا قرن هشتم هجری مشخص گردید (موسوی، ۱۳۷۹). در سال‌های اخیر نیز چندین کاوش نجات‌بخشی و یا مطالعاتی در مجموعه شیخ صفی به سرپرستی یوسفی صورت پذیرفته است. از جمله می‌توان به کاوش ضلع شمالی جنت‌سرا در بهار سال ۱۳۸۳ که قسمت‌هایی از یک معماری با پی و ازاره سنگی، از زیر خاک نمایان گردید (گلمغانی‌زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴). کاوش محوطه شمال شرقی جنت‌سرا (شرق حیاط باغ - سال ۱۳۸۵) که منجر به کشف قسمتی از آشپزخانه و حمام شیخ گردید و کاوش محل سردر که در سال ۱۳۸۵ باعث نمایان شدن پی سردر اصلی مجموعه یا دروازه گردید (همان). همان‌گونه که در پیشینه این تحقیق بدان اشاره می‌شود، می‌توان گفت که پژوهش‌گران درباره این مجموعه به مطالعه پرداخته‌اند. ولی پژوهش حاضر به گونه‌ای روشمند و با ارائه مستندات لازم به بررسی روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل اول، مبتنی بر مطالعات میدانی باستان‌شناختی پرداخته و نوشته‌ای تازه را به تمامی پیشینه پژوهشی می‌افزاید.

۳.۱. روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و تفسیری بوده و روش گردآوری اطلاعات عمدتاً مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای (شامل مطالعه سفرنامه‌ها، اسناد آرشیوی و پژوهش‌های انجام شده در ارتباط با این بنا و یک سری فیلم‌های ویدیویی^۱، و مطالعات میدانی (اجرای پروژه‌های مرمتی و حفاظتی در بنا) است. در تحقیق میدانی، پلان معماری بنای آرامگاه شاه اسماعیل و تزیینات آن براساس شواهد و داده‌های باستان‌شناختی و پروژه‌های مرمتی، حفاظتی به دست آمده، ترسیم و مستندسازی گردید. در این پژوهش بعد از ذکر کلیات تحقیق، به پیشینه پژوهش اشاره شده و در ادامه به توصیف معماری و تزیینات بنا پرداخته شده است و در مهمترین قسمت این پژوهش، سیر تحولات فضایی، کالبدی و معماری بنا مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

این پژوهش، به روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل اول پرداخته و مهم‌ترین یافته‌های آن شامل داده‌های مادی باستان‌شناختی می‌شود که در طی سال‌های اخیر (از سال ۱۳۹۵ لغایت ۱۳۹۸ هـ.ش) و در جریان اجرای پروژه‌های مرمتی، حفاظتی به دست آمده است. قابل ذکر است که در جریان اجرای پروژه‌های مرمتی و حفاظتی این مجموعه در طی سال‌های اخیر، داده‌ها و شواهد باستان‌شناختی تازه‌ای از جمله در زمینه معماری، تزیینات، سکه و یک سری فیلم‌های ویدیویی^۱ به دست آمد که این شواهد ما را در بررسی روند شکل‌گیری و بازیابی پیکربندی فضای آرامگاه شاه اسماعیل اول کمک شایانی نموده است. در طول تحقیق به نحوی پیوسته انطباق داده‌های مکتوب تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسی در زمینه تغییر و تحولات بنا صورت گرفته است.

۲. بحث و بررسی

۲. ۱. مختصری از معماری و تزیینات مقبره شاه اسماعیل اول

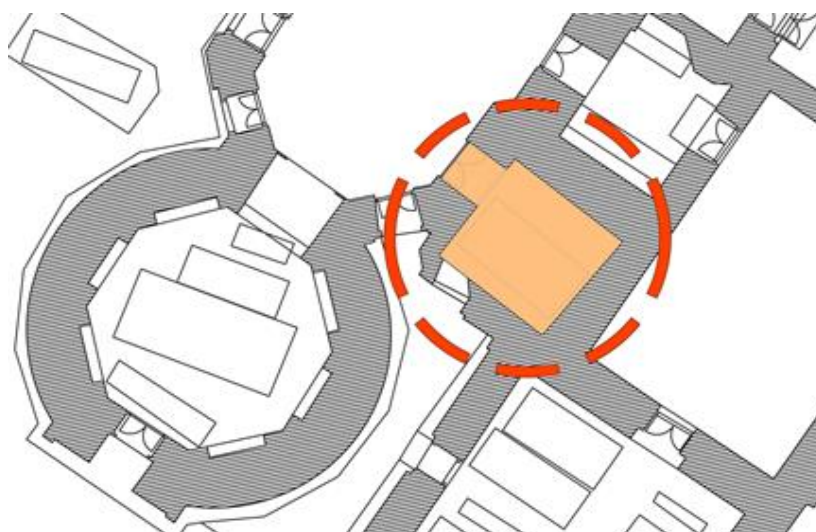
آرامگاه شاه اسماعیل اول که تحت عنوان گنبد شاه اسماعیل نیز معروف است، در فاصله خالی مقابر محیی‌الدین محمد و شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار دارد (غفاری و صلاحی، ۱۳۹۷: ۴۰ و ۴۱). فضای بیرونی آرامگاه به صورت برجی استوانه‌ای است که گنبد کوچکی بر روی آن ساخته شده است. جزییات فضای داخلی بنا به این صورت است که در سمت راست فضای شاه‌نشین مجموعه شیخ صفی‌الدین، ورودی آرامگاه قرار دارد. این ورودی دارای دو لنگه چوبی با روکش نقره‌ای است. اتاق آرامگاه دارای ابعاد $۲/۷۰ \times ۲/۴۰$ متر است (یوسفی و طاووسی، ۱۳۸۳: ۲۱). این قسمت در جنوب غربی قندیل‌خانه یعنی در قسمت چپ شاه‌نشین قرار دارد که از لحاظ ارتفاع و مساحت از اکثر بناهای موجود در بقعه کوتاه‌تر و کوچک‌تر است (غفاری و صلاحی، ۱۳۹۷: ۴۰ و ۴۱). سقف آن با گنبد کوتاه آجری دو پوش پوشیده شده است. گنبد بر روی فیل‌پوش و چهار قوس متقاطع که از لبه هر سکنج به لبه سکنج دیگر زده شده، قرار دارد. بدین ترتیب در منتهی‌الیه گنبد ستاره هشت‌گوش مقعری به وجود می‌آورد. قسمت فوقانی مقبره شامل یک استوانه آجری است که به طرز نامناسبی بر روی یک قاعده آجری که اضلاع آن نامنظم بوده، بنا شده است (یوسفی و طاووسی، ۱۳۸۳: ۲۱).

بدنه بیرونی گنبد در قسمت استوانه آجری با کاشی‌های آبی و فیروزه‌ای و حاشیه بالای ساقه و پوشش گنبد با کاشی‌هایی به رنگ مشکی، سفید، فیروزه‌ای، زرد طلایی و آبی کبود پوشیده شده است. بدنه داخلی گنبد با تزیینات عالی نقاشی آراسته شده که به نظر می‌رسد این تزیینات متعلق به زمان شاه‌عباس اول باشد (ویور، ۱۳۵۶: ۷۷). ورودی بنا دارای دو لنگه چوبی با روکش نقره‌ای است. تمام قسمت فوقانی مقبره از قاعده استوانه تا زیر علم که در رأس گنبد قرار دارد، با ترکیبی از کاشی‌های خشتی و کاشی‌های معرق و معقلی پوشیده شده است (رضازاده اردبیلی، ۱۳۷۴: ۴). دیوار مقبره در داخل تا ارتفاع $۱/۷۵$ متر با کاشی هفت‌رنگ (خشتی)، آبی لاجوردی و تیره زرنگار و نقوش شاخ و برگ و گل‌های طلایی تزیین گردیده و بر فراز قسمت کاشی‌کاری یادشده حاشیه‌ای مرکب از نقوش گل و پیچک و گل‌های شاه‌عباسی که یک‌درمیان برعکس هم قرار گرفته، وجود دارد. حاشیه دیگر مرکب از یک نوار کتیبه، ثلث سرتاسری است که در بالای آن یک حاشیه تزیینی دیگر با نقوش قرار گرفته است، به عبارتی کتیبه یادشده در بین دو حاشیه تزیینی زیبایی خاصی به خود گرفته است (یوسفی و طاووسی، ۱۳۸۳: ۲۲). طوق زرین بلندی که در وسط چهار کتیبه نمادین شمشیر منحنی بر بالا و رأس گنبد در قسمت خارجی آن نصب شده، نماد خانواده‌هایی است که شاه اسماعیل را در رسیدن به قدرت یاری نمودند (ترابی طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۷۹). (شکل او پلان ۲).

شکل ۱. نمای عمومی گنبد شاه اسماعیل اول در میان مجموعه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

پلان ۱. پلان گنبد شاه اسماعیل (آرشیو میراث فرهنگی استان اردبیل)

۲.۲. تغییرات و تعمیرات صورت گرفته در آرامگاه شاه اسماعیل اول در ادوار تاریخی

نکته قابل توجه در خصوص مقبره شاه اسماعیل تغییرات و تعمیراتی است که در طول تاریخ در آن صورت گرفته است. در منابع گفته شده که در نتیجه تعمیرات و اصلاحات شاه‌عباس اول که در جریان سفر به اردبیل در جمادی‌الآخر سال ۱۰۲۰ هـ.ق، در آرامگاه شیخ صفی صورت گرفته که از آن جمله در آن زمان دستور داده در حرم بزرگ را برداشته و به جای آن دری از طلا ساخته‌اند و چون مقبره رستم‌میرزا، پسر شاه اسماعیل اول، مانع باز کردن در بود، به فرمان وی آن مقبره را با زمین یکسان کردند (گلمغانی‌زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴: ۱۸۱). در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۳۰۷ هـ.ق) تعمیرات مفصلی در بناهای متعلق به بقعه به عمل آمد؛ ولی از سال ۱۳۱۲ خورشیدی که بنای مزبور تحت نظر اداره فرهنگ قرار گرفته، از طرف اداره کل باستان‌شناسی وزارت فرهنگ نسبت

به ترمیم خرابی‌های حاصله و تعمیرات اساسی و کاشی‌کاری به‌تدریج اقدامات لازم به عمل آمده و از سال مزبور تا آخر سال ۱۳۲۷ (ه.ش)، در حدود شش صد هزار ریال از اعتبارات اوقافی و دولتی، صرف تعمیرات و کاشی‌کاری شده است (آرشیو پایگاه جهانی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی). در سال ۱۳۲۸ (ه.ش)، با اختصاص دادن مبلغ سیصد هزار ریال از اعتبارات اوقافی و بودجه دولتی و اعزام چهارده نفر از استادان و کارگران کاشی‌تراش اصفهانی تحت سرپرستی استاد حسین کاشی‌تراش که در سال ۱۳۲۷ نیز مدت دو ماه در تعمیرات و کاشی‌کاری قسمت‌های لازم کار کرده‌اند. مطابق برنامه تنظیم‌شده از طرف اداره کل باستان‌شناسی تعمیرات و کاشی‌کاری ادامه یافته و وزارت فرهنگ در سال‌های بعد نیز نسبت به عمران و آبادی این بنای تاریخی قدم‌های مؤثری برداشته بود. در سال ۱۳۲۹ (ه.ش)، با تخصیص و حواله نمودن ۶۱۰۰۰۰ ریال اعتبار از بودجه دولتی و اعتبارات اوقافی ضمن انجام دادن تعمیرات ضروری کاشی‌کاران اصفهانی و مراقبت و نظارت سید جمال صفوی کارمند فرهنگ اردبیل که سمت سرپرستی بقعه را داشته، به کاشی‌کاری در قسمت‌های مختلف مجموعه پرداخته شد. از سال ۱۳۳۲ (ه.ش)، به بعد هر سال از طرف اداره کل باستان‌شناسی و اداره کل اوقاف انجام تعمیرات ضروری و کاشی‌کاری نمای جرزها و سپر طاق‌ها و نصب کتیبه‌های معرق قسمت بالای دیوار مزبور و سردر شاه‌عباسی و قسمت‌های دیگر مجموعه، با نظارت اداره اوقاف محل، به تدریج عملی شد. این تغییرات و مرمت‌های مجموعه تاکنون به صورت مستمر ادامه داشته است. آخرین بار در سال ۱۳۹۷، تعمیرات و مرمت‌های زیادی در قسمت‌های مختلف مجموعه انجام گرفته که از جمله می‌توان به مرمت و تعویض کاشی‌های گنبد شاه اسماعیل اشاره کرد (آرشیو پایگاه جهانی بقعه شیخ صفی).

۲.۳. تاریخ‌گذاری آرامگاه شاه اسماعیل اول در بین پژوهشگران داخلی و خارجی

محققان در مورد تاریخ بنای آرامگاه شاه اسماعیل نظرات یک‌سان و گاه متفاوتی ابراز می‌کنند. "هیلن براند" معتقد است که بنای مقبره شاه اسماعیل در زمان خود وی ساخته شده است. وی بیان می‌دارد:

«شاه اسماعیل با پیروی از سنت تاریخ میانه یک برج استوانه‌گنبددار به عنوان مقبره برای خود برپا نمود، ولی این بنا نه تنها کوچک بود، بلکه با دوری از یک جای مستقل و آزاد همه ویژگی‌های ظاهر خود را جلوه‌گر ساخته است.» (هیلن براند، ۱۳۸۸: ۴۱۱).

"مورتون" نیز به این موضوع به عنوان نظریه‌ای محتمل توجه می‌کند. وی معتقد است بخشی از متن کتاب صریح‌الملک مربوط به ساختمان آرامگاه شاه اسماعیل بوده و وقف مزار شاه اسماعیل شده بود و با فاصله کمی قبل از مرگ شاه اسماعیل ساخته شده است (Morton, 1975: 51,56). "ویور" عقیده دارد که مقبره در قدیم بنایی آزاد و مجزا بوده و احتمالاً توسط شاه (اسماعیل) ساخته شده بود، بنابراین نمی‌تواند متأخرتر از دهه دوم قرن شانزدهم میلادی باشد (ویور، ۱۳۵۶: ۸۰). "صفری" می‌نویسد: «مقبره شاه اسماعیل و گنبد آن نسبت به اصل بقعه شیخ صفی‌الدین جدیدتر است و در عهد شاه‌عباس دوم، به سال ۱۰۵۷ (ه.ق) ساخته شده است.» (صفری، ۱۳۷۲: ۲۳۸). زاره (۱۳۸۵) و دیباج (۱۳۴۶)، نیز درباره بقعه اردبیل بررسی‌های قابل توجهی انجام داده‌اند؛ با این حال به طور دقیق به تاریخ بنای آرامگاه شاه اسماعیل اشاره نمی‌کنند؛ زاره اظهار نموده آرامگاه شاه اسماعیل قبلاً یک بنای آزاد بود و در زمان شاه‌طهماسب اول که بناهای الحاقی به مجموعه افزوده شد، این مزار نیز جزیی از آن شد.

برخلاف نظر مورتن و دیگر پژوهشگران، متن کتاب صریح‌الملک به‌طور روشن و دقیق موقعیت آرامگاه شاه اسماعیل را مشخص نمی‌کند؛ بلکه به‌طور مبهم به مقابر گنبد شاهزادگان اشاره دارد؛ «شاهزاده‌ها مصلوق به دارالحفاظ مذکور از جانب مشرق مایل به جنوب.» (عبدی‌بیگ شیرازی، نسخه خطی، شماره ۲۷۳۴/ف). بی‌تردید گویا نبودن گزارش عبدی‌بیگ درباره موقعیت آرامگاه شاه اسماعیل، باعث ایجاد این فرضیه شده که تا اواخر حکومت شاه‌طهماسب اول، استوانه و گنبد دو پوش فعلی بر پایه پلان چهارگوش تعبیه نشده بود و اتاق آرامگاه همانند برخی از فضاهای جانبی حرم‌خانه فاقد گنبد و تقریباً ساقه بلند بوده است. به احتمال قریب به یقین منظور صریح‌الملک از عنوان مقابر گنبد شاهزادگان در ضلع شرقی حرم، شاید حرم‌خانه (آرامگاه محی‌الدین محمد) و مقبره شاه اسماعیل است. پس منطقی است این‌گونه تصور کنیم، که بعد از مرگ شاه اسماعیل در سال ۹۳۰ (هـ.ق)، پیکر او در بنای کنونی که قسمتی از پلان معماری حرم‌خانه بوده، به خاک سپرده شده و بنای مذکور در مرحله بعد با تغییرات جزئی و مختصر به مقبره گنبددار تبدیل شده است (گلمغانی‌زاده اصل و یوسفی، ۱۳۸۴: ۱۸۰ و ۱۸۱).

۴.۲. بازیابی پیکربندی فضایی آرامگاه شاه اسماعیل اول مبتنی بر مطالعات میدانی

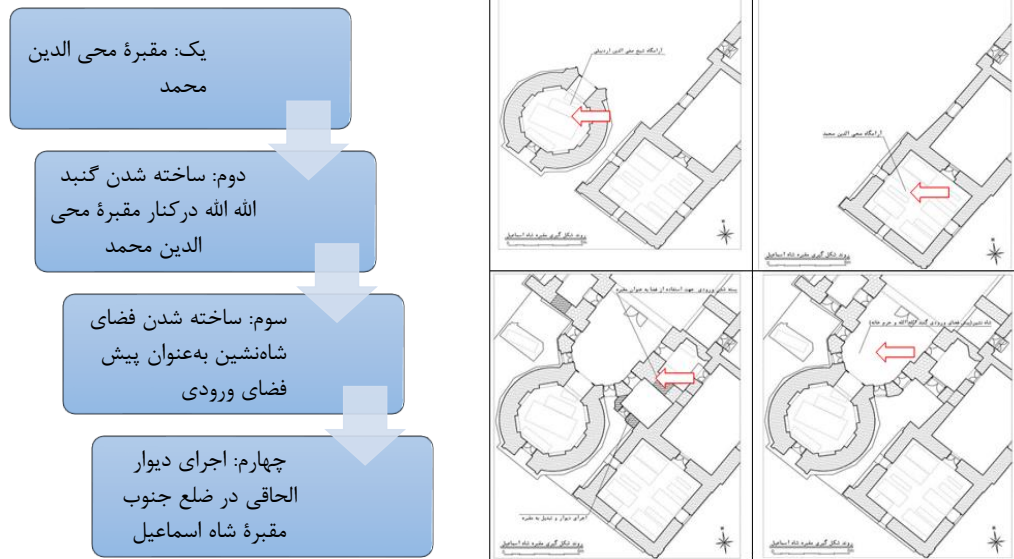
براساس مطالعات میدانی، به تحلیل بازیابی پیکربندی فضایی آرامگاه شاه اسماعیل اول پرداخته شده است. با توجه به اهداف این پژوهش در این بخش سعی شده با ارائه مستندات و شواهد میدانی، پاسخ منطقی به ابهامات و سؤالاتی داده شود که در طی سالیان گذشته بین اکثر پژوهشگران در مورد پیکربندی فضایی آرامگاه شاه اسماعیل و پلان آن مطرح بوده است. همان‌طور که اشاره شد، در سال ۱۳۹۷ اقداماتی در راستای آسیب‌شناسی کلیه قسمت‌های مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی از جمله آرامگاه و گنبد شاه اسماعیل اول، به منظور اطلاع از وضعیت بنا و تزیینات آن توسط مدیریت وقت مجموعه صورت پذیرفته است. براساس عملیات میدانی بنا، در داخل گنبد فضایی به ارتفاع حدود ۲ متر مقداری آوار ساختمانی (احتمالاً مربوط به عملیات مرمت بنا به سال ۱۳۱۳ هـ.ق)، روی پوش گنبد داخلی را اشغال کرده بود که بعد از اتمام انتقال این آوار، باعث نمایان شدن دریچه مابین پوش اول و دوم و آشکار شدن سه پوسته بودن گنبد گردید که تاکنون محل اختلاف پژوهشگران بوده است. البته با توجه به اندازه ارتفاع پوش خارجی (سوم) و پوش داخلی (اول) از کف مقبره، این موضوع کاملاً مسجل بود (شکل ۲). در ادامه به بررسی روند شکل‌گیری و فرم معماری آرامگاه شاه اسماعیل که موضوع اصلی پژوهش حاضر است، پرداخته خواهد شد.

شکل ۲. نمایی از روی پوش دوم گنبد بعد از پاک‌سازی سطح آوار روی آن (همان، ۱۳۹۹)

۲. ۴. ۱. بررسی و مطالعه فرم معماری آرامگاه شاه اسماعیل اول

پس از بررسی اولیه مشخص گردید که بنا فرم و هویت اولیه یک مقبره را دارا نبوده و با توجه به قداست فضای موجود (قرار گرفتن در جوار مقبره شیخ صفی) بنا گردیده است. براساس شواهد معماری و تاریخیچه تحول مجموعه بقعه شیخ صفی اردبیلی، استدلال بر این است که ابتدا گنبدخانه مقبره محی‌الدین محمد فرزند شیخ احداث شده و پس از فوت شیخ، گنبد الله الله بر روی مزار شیخ ساخته شده است. در دوره‌های بعد به منظور ایجاد ورودی مشترک و هدایت زائران به مقبره، فضای شاه‌نشین به عنوان مفصل اتصال‌دهنده حرم‌خانه به گنبد الله الله استفاده می‌شود. به طوری که طبق شواهد ارائه شده، دیوار مشترک راهرو حرم‌خانه و مقبره شاه اسماعیل با دیوار شمال غربی حرم‌خانه از قسمت پایین فاقد چفت‌وبست است. ضمن اینکه پیش فضای ورودی بنای حرم‌خانه قبلاً دارای یک در ورودی از طرف چینی‌خانه بوده که دوره‌های بعدی مسدود می‌شود. پس از فوت شاه اسماعیل و دفن وی در فضای مهجور مابین گنبد الله الله و حرم‌خانه که قبلاً محل دفن خاندان و مریدان شیخ و یا شاهزادگان بوده^۳، اقدام به محصور کردن مقبره با اجرای دیواری الحاقی در قسمتی از ضلع شمال غربی و جنوب غربی فضا می‌شود. در شکل زیر (پلان ۲)، مراحل شکل‌گیری و ساخت مقبره محی‌الدین محمد، مقبره شیخ صفی و اجرای دیوار الحاقی گنبد شاه اسماعیل در مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی با فلش قرمز نشان داده شده است.

پلان ۲. مراحل شکل‌گیری مقبره و گنبد شاه اسماعیل در مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی از راست به چپ (همان،

۱۳۹۹)

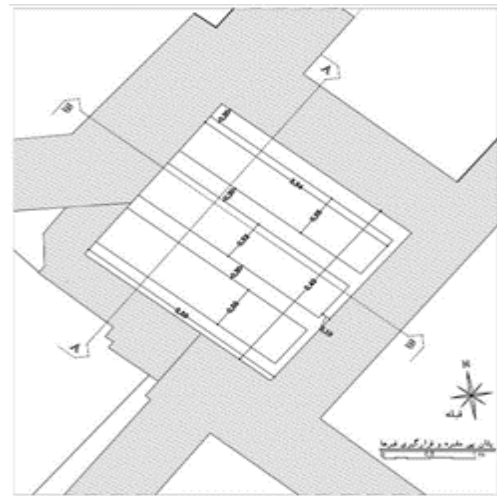
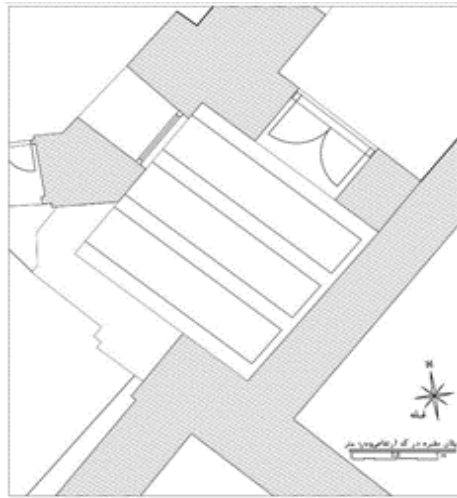
در تبدیل فرم معماری گنبد شاه اسماعیل از چهارضلعی به هشت‌ضلعی و دایره و درگیر بودن با جداره حرم‌خانه که به صورت یک فضای الحاقی به آن چسبیده، ناهمگونی‌هایی در بنا مشهود است که نیازمند مطالعه سیر تحول و شکل‌گیری مقبره و گنبد است. طبق برداشت‌های صورت گرفته مشخص گردید که این بنا در کدهای ارتفاعی مختلف دارای سه پلان است: پلان همکف به شکل مربع، پلان روی طبقه همکف به صورت هشت‌ضلعی و پلان طبقه بالا به صورت دایره‌ای شکل است و روی آن گنبد قرار گرفته است.

۲. ۴. ۲. مراحل شکل‌گیری معماری مقبره شاه اسماعیل

در این قسمت به بررسی مراحل شکل‌گیری معماری مقبره شاه اسماعیل پرداخته شده است. البته بعضی از مراحل که در این بخش بررسی می‌شود، از طریق بازبینی تصاویر ویدیویی (شرح آن در یادداشت‌ها آمده است)، بررسی شده است. از طریق بررسی این تصاویر، می‌توان چگونگی شکل‌گیری فضا و ساختار آرامگاه را قبل از مرمت و ایجاد طرح حفاظتی و یا بعد از آن تحلیل نمود.

مرحله اول: در این مرحله قبر شاه اسماعیل اول در فضای مابین گنبد الله الله و حرم‌خانه با توجه به قداست فضای موجود (قرار گرفتن در جوار مقبره شیخ صفی) دفن می‌گردد. در تصاویری که از این بنا در سال‌های قبل از طرق تصاویر ویدئویی برداشته شده است (آرشیو بقعه شیخ صفی صفی)، صندوقچه قبر تا ارتفاع حدود ۲ متر در داخل مقبره بالا برده شده و آن را با استفاده از داربست در آن ارتفاع نگاه داشته‌اند. همچنین به دلیل برداشته شدن کلیه کاشی‌های دیوار داخل و کف مقبره، یک فضای مستطیل شکل احتمالاً قبر در کف و در ضلع شمال غربی و چسبیده به دیوار دیده می‌شود. خاک‌برداری در این فضا تا عمق ۷۰ سانتی‌متری ادامه می‌یابد. با توجه به برداشت انجام شده، اتاق آرامگاه به ابعاد $۲/۶۴ \times ۲/۴۲$ متر و دارای یک طرح تقریباً مربع‌شکل است. کف اتاق نیز در حال حاضر با کاشی‌های قهوه‌ای‌رنگ مفروش شده و دیوارها از کف تا ارتفاع $۱/۶۷$ متر با کاشی‌های خشتی آبی سیر که

بر روی آن‌ها نقش گل‌های طلایی به کار رفته و در بالای آن با کاشی‌های مستطیل شکل فیروزه‌ای کم‌رنگ به صورت نوار حاشیه به ارتفاع ۹ سانتی‌متر پوشیده شده است (پلان ۳ و ۴).

پلان ۳: محل دفن شاه اسماعیل در پلان پی بنا (همان) مقبره (همان)
پلان ۴: پلان محل دفن شاه اسماعیل قبل از محصور نمودن

در مرحله بعدی ملاطها یا اندوهای باقی‌مانده بر روی دیوار که برای کاشی‌های قبلی استفاده شده بود، برداشت گردید و دیوار آجری به صورت عریان دیده می‌شود که می‌توان روند شکل‌گیری مقبره را تحلیل نمود. آنچه در این تصاویر دیده می‌شود، نحوه ساخت بنا از جمله چفت‌وبست دیوارها و در و پنجره‌های آن است. تحولاتی که نشانگر الحاقی بودن فضای مقبره مثل قسمت چسبیده شده دیوار الحاقی و آجری جنوب غربی مقبره به بدنه ضلع شمال غربی حرم‌خانه که به سنگ‌ازاره آن متصل شده است. ضمن اینکه قسمت یال شمال شرقی حرم‌خانه در گوشه فضای جداره داخلی مقبره (مابین پوش دوم و سوم) قابل مشاهده است و گویای مستقل بودن بنای آرامگاه شاه اسماعیل است (شکل ۳ تا ۶).

شکل ۴. امتداد ازاره دیوار شمالی حرم‌خانه که دیوار الحاقی جنوب غربی مقبره به آن متصل است (همان)

شکل ۳. گوشه شمال شرقی حرم‌خانه در داخل مقبره (همان)

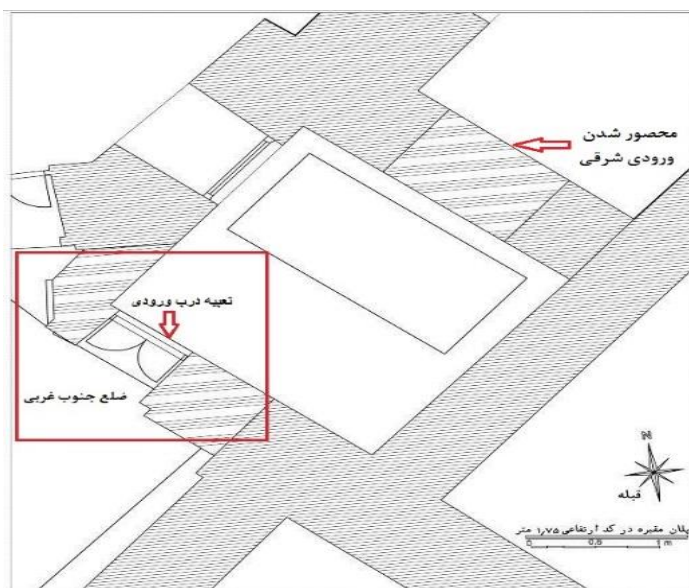
شکل ۶. اتصال دیوار شرقی مقبره به بدنه

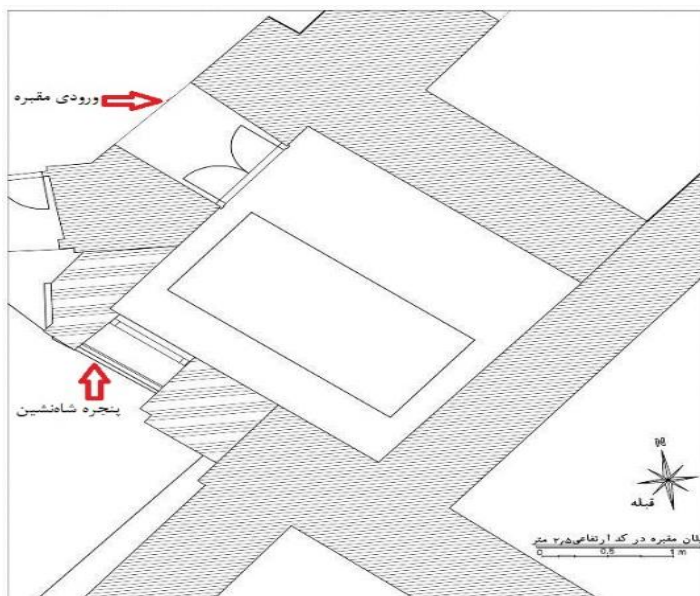
شکل ۵. یال شمال غربی گنبد حرم‌خانه

بین پوش دوم و سوم (نگارندگان، ۱۳۹۹) حرم‌خانه بدون چفت‌وبست (آرشیو مجموعه بقعه شیخ صفی)

مرحله دوم: پس از دفن شاه اسماعیل، اقدام به محصور نمودن فضای آرامگاه با احداث دیواری در جنوب غربی و در قسمتی از ضلع شمال غربی می‌نمایند. درب وسط دیوار ضلع شمال شرقی مقبره (دیوار مشترک راهروی حرم‌خانه و آرامگاه شاه اسماعیل) نیز یک ورودی وجود داشته که این قسمت بسته می‌شود. در پایین این دیوار، سنگ ازاره‌هایی به ارتفاع حدود ۳۰ سانتی‌متری اجرا شده است (قرینه آن در طرف مقابل، سمت دیگر شاه‌نشین قرار دارد). با این عملیات ساختمانی محصوریت مقبره کامل گردد. در دیوار جنوب غربی نیز هم‌اکنون دو عدد پنجره دیده می‌شود. در این ضلع یک پنجره و در ورودی تعبیه می‌گردد که در دوره‌های بعدی، این در مسدود و با اجرای دیوار آجری تا ارتفاع ۱/۱۳ متر به پنجره تبدیل و ورودی فعلی از طریق شاه‌نشین، تعبیه می‌گردد. با توجه به اینکه نمای اصلی صندوق قبر احتمالاً ضلع جنوب غربی آن است (براساس نوع تزیینات)، محل قرارگیری قبلی آن در داخل آرامگاه در سمت ضلع شمال شرقی مقبره بوده است، تا هم امکان تردد به داخل مقبره از ورودی قبلی که بعداً مسدود و به پنجره تبدیل شده، میسر باشد و هم نمای اصلی صندوق دیده شود که پس از مسدود شدن درب مورد نظر محل صندوق نیز تغییر یافته و به ضلع غربی مقبره (مکان قرارگیری فعلی) انتقال یافته است. در پلان ۵ و ۶، تغییرات ایجاد شده با فلش قرمز و در شکل ۷ تا ۱۰، این تحولات معماری ایجاد شده به فرم امروزی نشان داده شده است.

پلان ۵. محصور شدن ضلع جنوب غربی و ورودی شرقی و تعبیه درب ورودی ضلع جنوب غربی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

پلان ۶. مسدود شدن ورودی ضلع جنوب غربی و استفاده از پنججره شاهنشین به عنوان ورودی مقبره (همان)

شکل ۷. محل اتصال دیوار الحاقی ضلع جنوب غربی (همان) شکل ۸. محل اتصال دیوار الحاقی ضلع جنوب غربی (همان)

شکل ۹. مسدود شدن در ورودی ضلع جنوب غربی (همان) شکل ۱۰. تبدیل در مسدود شده به پنجره در ضلع جنوب

غربی (همان)

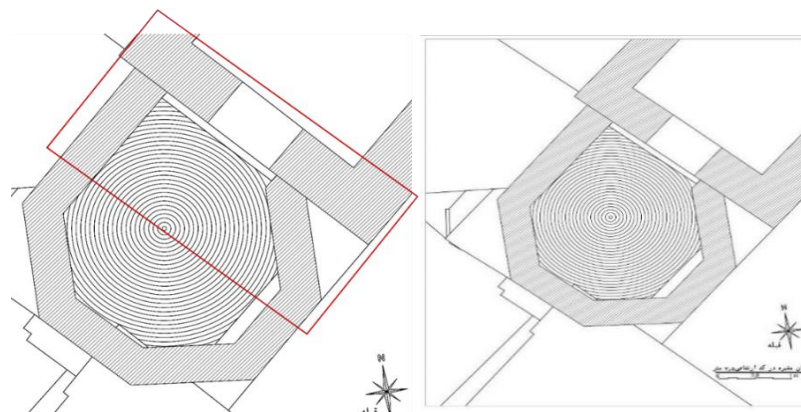
مرحله سوم: پنجره احداث شده در دیوار الحاقی در ضلع جنوب غربی به صورت ساده و به شکل یک گنبد کلمبو اجرا شده و یک لایه گچی در سطح زیرین گنبد به صورت ساده اجرا شده که نشانگر سادگی مقبره بوده و این احتمال وجود دارد که شاید قبل از ساخت مقبره شاه اسماعیل، مقبره‌ای کوچک مانند مقبره مادر شاه اسماعیل که در طرف مقابل قرار داشته، برای خاندان و شاهزادگان صفویه ساخته بودند که عبدی‌بیگ (نسخه خطی، شماره ۲۷۳۴/ف) در نسخه خطی خود به آن اشاره می‌کند. طبق شواهد موجود، پوشش داخلی پوسته دوم دارای سطح تمیز و گچ‌کاری شده است و ملاط گچ سطح خارجی پوشش اول به صورت بیرون زده از بین آجرها دیده می‌شود که با توجه به عدم امکان دسترسی به دلیل فاصله کم آن به اندازه ۴۲ سانتی‌متر با بالایی به همان صورت خشک و ناصاف باقی‌مانده است. پس می‌توان نتیجه گرفت که پوسته دوم در یک بازه زمانی به عنوان پوسته اول مورد استفاده بوده و پوسته پایینی بعداً اضافه شده است؛ چون در غیر این صورت، امکان تمیزکاری میسر نیست (شکل ۱۱).

شکل ۱۱. اندود گچی زیر گنبد زیرین (همان)

مرحله چهارم: در تبدیل فرم مربع به هشت‌ضلعی با توجه به محل قرارگیری مقبره بین فضاهای معماری دیگر به خصوص در کنار گنبد حرم‌خانه، در گوشه ضلع جنوبی قنديل‌خانه که گوشه ضلع شمالی آرامگاه است، معمار تدابیر خاصی را برای تکمیل بنا به کار برده است. یکی از این ابتکارات در محل اتصال هشت‌ضلعی به دیوار قنديل‌خانه است که معمار جهت جلوگیری از بسته شدن راه ارتباطی طبقه دوم قنديل‌خانه بین دو پوسته گنبد که تنها راه

ارتباطی از داخل بنا است، از طاق توپزه به عنوان نعل درگاهی و ادامه دیوار هشت ضلعی استفاده نموده است. در گوشه شمال غربی که در اتصال به دیوار شاه‌نشین است و با توجه به شرایط قرارگیری گنبد امکان ایجاد دیوار ضخیم وجود ندارد؛ در محلی از طاق توپزه برای افزایش ضخامت دیوار استفاده شده و به صورت پلکانی از روی آن شروع به چرخش دیوار به صورت پتکین به سمت دیوار قندیل‌خانه نموده و شکستگی یکی از اضلاع هشت ضلعی را جبران نموده است. در ضلع شرقی محل اتصال یکی از اضلاع به دیوار قندیل‌خانه در نمای بیرون باعث ایجاد شکاف گردیده که با استفاده از طاق ضربی پوشش داده شده و مسقف گردیده است (پلان ۸ و ۹ و شکل ۱۲ و ۱۳).

پلان ۸. پلان هشت ضلعی ساقه گنبد (همان)   پلان ۹. موقعیت حل مشکل تبدیل فضای مربع به هشت ضلعی (همان)

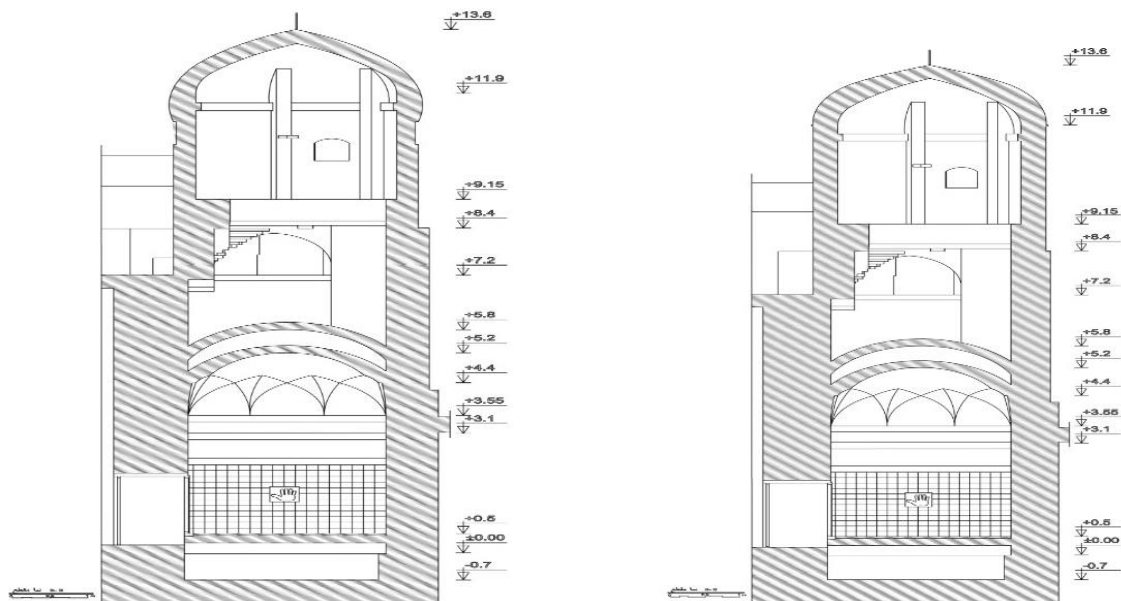

شکل ۱۲. اجرای طاق و توپزه به عنوان نعل درگاهی (همان)

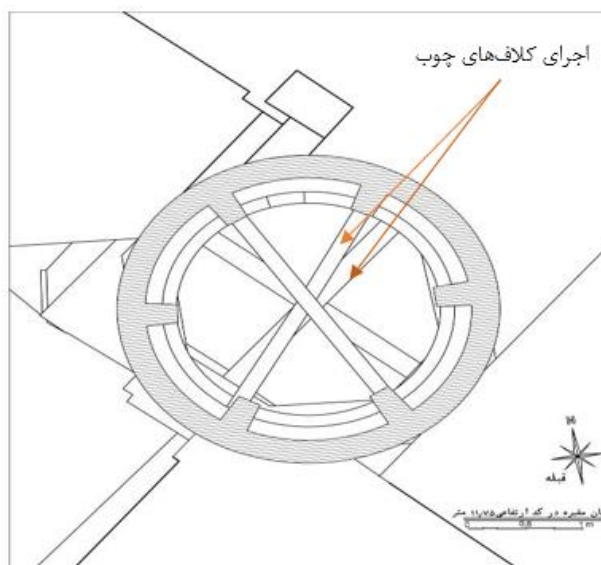
شکل ۱۳. اجرای طاق در روی شکاف متصل به بدنه قندیل‌خانه (همان)

مرحله پنجم: بعد از فرم هشت‌ضلعی در ارتفاع ۸/۴۰ متری پلان دایره‌ای ساقه گنبد شروع شده و تا ارتفاع ۳/۵۰ متر بالا می‌رود و گنبد بیرونی بر روی آن قرار می‌گیرد. در ظاهر امر قطر پلان دایره‌ای بیشتر از پلان هشت‌ضلعی است و برای تبدیل آن به دایره از طرفین اضلاع به سمت بیرون به صورت پتکین امتداد یافته و تبدیل به دایره شده است، یا احتمالاً در دوره‌ای، بدنه گنبد همانند گنبد الله الله یا گنبد حرم‌خانه به صورت معقلی (تلفیق کاشی و آجر در نمای بنا) مورد استفاده بوده و در اثر مرمت‌های صورت گرفته در دوره‌های بعدی با استفاده از تزیینات کاشی نره بر روی جداره بیرونی گنبد، قطر پلان دایره‌ای افزایش یافته است که یکی از شواهد موجود در سمت شمالی پلان استوانه‌ای پنجره‌ای به ابعاد ۵۷×۴۷ سانتی‌متر است که در پوسته داخلی قرار دارد و به هنگام کاشی‌کاری در نمای خارجی پوشانده شده است. همان‌طور که در برش‌ها (شکل ۲۳ و ۲۴)، دیده می‌شود، گنبد شاه اسماعیل دارای ۳ پوسته است. فاصله مابین کف تا زیر پوسته اول ۴/۷۰ سانتی‌متر، فاصله بین پوسته اول و دوم (فضای خالی مابین آن‌ها) حدوداً ۴۲ سانتی‌متر و فاصله میان پوسته دوم و سوم حدود ۷/۲۲ سانتی‌متر و ضخامت پوسته‌ها هم ۲۰ سانتی‌متر است.

پلان ۱۰. نما برش B-B وضعیت فعلی (همان)   پلان ۱۱. نما برش B-B اواخر دوره قاجار (همان)

ساقه دایره‌ای گنبد از داخل دارای ضخامت در دو کد ارتفاعی که عموماً برای سبک‌سازی با افزایش ارتفاع صورت می‌پذیرد (شکل ۱۵). برای افزایش مقاومت سازه‌ای بنا از شش عدد خشخاشی در ساقه گنبد و کلاف چوبی به منظور اتصال دیوار و مهار نیروی رانش طرفین ساقه و فشار حاصل از وزن گنبد روی آن استفاده شده است. ضمن اینکه کش‌های چوبی در دو ارتفاع مختلف در قسمت اتصال ۸ ضلعی و استوانه‌ای و همین‌طور در قسمت بالای بنای استوانه‌ای به کار رفته است. در پلان ۱۲ و شکل ۱۴، مراحل اجرای کلاف چوبی را با رنگ قهوه‌ای و نیز محل اتصال آن‌ها روی خشخاشی گنبد نشان داده شده است.

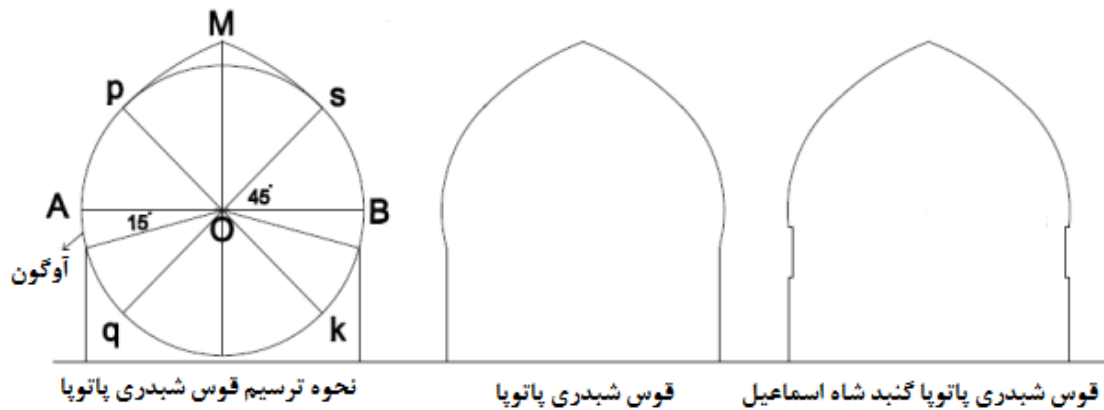

پلان ۱۲. پلان دایره‌ای گنبد در کد ۱۱/۷۵ متری (همان)

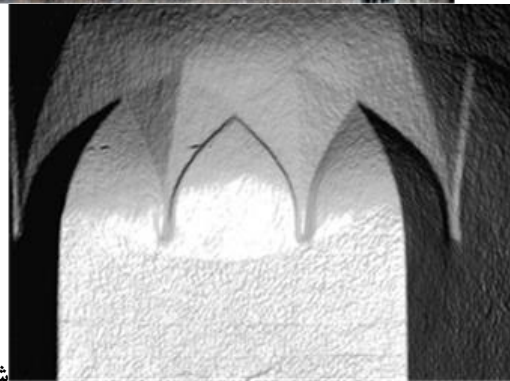
شکل ۱۴. محل اتصال کلاف چوبی روی خشخاشی ساقه گنبد (همان)

مرحله ششم: پس از اجرای ساقه دایره‌ای گنبد، اقدام به اجرای گنبد با خیز ۱/۷۰ متر و دهانه ۳/۴۰ متر صورت پذیرفته است. نوع قوس به کار رفته در گنبد این آرامگاه نیز مثل گنبد حرم‌خانه و گنبد شیخ صفی (الله الله) از نوع شبدری پاتوپا و دارای آوگون بوده که دوره‌های بعد به دلیل مرمت‌های غیر اصولی شکل گنبد تغییر شکل می‌یابد؛ بدین صورت که آجرهای قسمت برآمدگی گنبد (بیرون زده) را تراش داده و گریو گنبد را نیز با ملاط گچ پر می‌کنند و کاشی‌های فعلی را به جای تزیینات قبلی که به احتمال زیاد کاشی‌های مقرنس شکل خشتی به ارتفاع ۲۵ سانتی‌متر بوده، در آن نصب می‌کنند (پلان ۱۳).

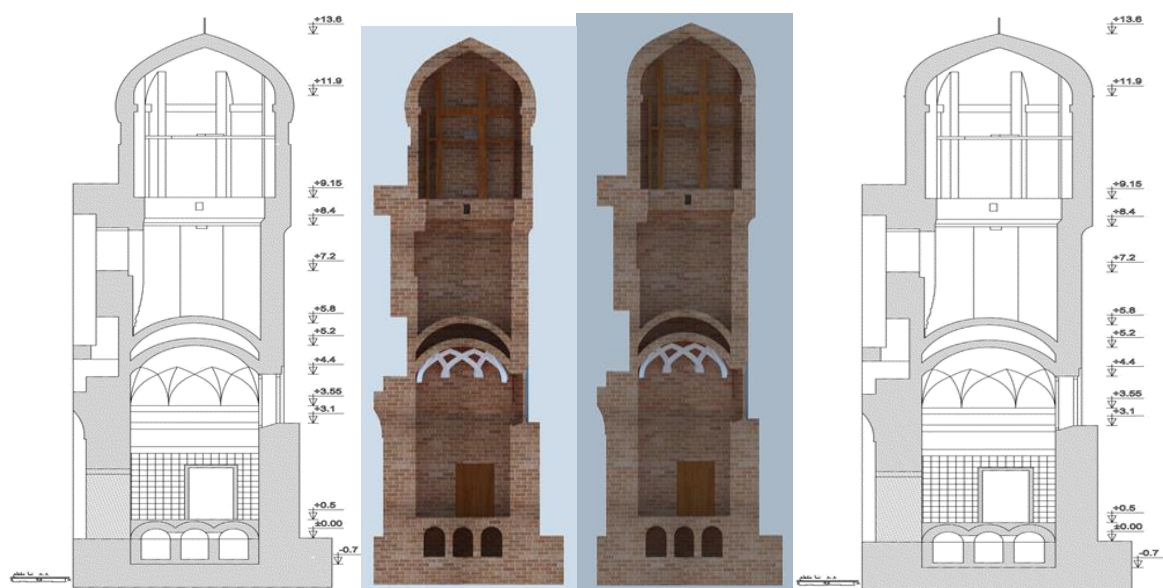
پلان ۱۳. شکل‌گیری نوع پوشش گنبد بنا (همان)

مرحله هفتم: طبق برداشت‌ها و مستند نگاری‌های انجام شده، پوشش داخلی پوسته دوم دارای سطح تمیز و گچ‌کاری شده است؛ از این موضوع این نتیجه حاصل شد که احتمال دارد که پوسته دوم قبل از پوسته اول و در یک زمانی مورد استفاده بوده و پوسته پایینی بعداً اضافه شده است. در این مرحله پوش داخلی به بنا اضافه گردیده و به روش کاربندی مورد اجرا قرار گرفته است (شکل ۱۵ و ۱۶). در شکل (۱۷ و ۱۸)، وضعیت و برش سه بُعدی گنبد در وضعیت امروزی و دوره قاجار و قبل از آن ارائه شده است.

شکل ۱۵. برداشت اسکن لیزری پوش اول با پوسته تزئینات (همان)

شکل ۱۶. برداشت اسکن لیزری پوش اول (همان)

شکل ۱۷. وضعیت و برش سه بُعدی گنبد در وضعیت امروزی (همان) شکل ۱۸. وضعیت بنا در دوره قاجار و قبل از آن (همان)

بر طبق سند تصویری برجای مانده از اقدامات حفاظتی و مرمتی بنا، بعد از اتمام کار خاکبرداری در کف آرامگاه، قبری را که باز شده بود، مجدداً پر کرده و یک تاق آجری کوچک به ارتفاع حدود نیم متر بر روی قبر یا فضای حفاری شده به همراه دو تاق دیگر زده می‌شود. لازم به ذکر است در اطراف این مجموعه آرامگاهی، قبور (قبرستان شهید گاه) و سنگ قبرهایی دیده می‌شود.

همچنین در عمارت چینی‌خانه که هم‌جوار با آرامگاه شاه اسماعیل است، سردابه‌ای وجود دارد که از طریق پلکانی راه دسترسی به آن میسر می‌شود. این سردابه، دارای تدفین‌های مختلفی بوده و بر قدمت زاویه و دفن مریدان و بزرگان مکتب صفوی در آن دارد. این تدفین‌ها در جهت شمالی و جنوبی و در اضلاع غربی و شرقی آن بازوهایی به صورت متقارن طراحی و تعبیه شده که در کف آن‌ها چند تدفین آجری مشاهده می‌شود که اسکلت آن‌ها به صورت دست خورده و پراکنده است. به نظر می‌رسد قبرهای آجری موجود در تورفتگی‌های سردابه زیر فضای خانقاه به مزارات مریدان و طالبان شیخ صفی‌الدین اردبیلی تعلق داشته باشد. براساس چنین شیوه معماری یعنی ایجاد سردابه تدفینی در زیر کف خانقاه‌ها، همانند نقشه بسیاری از خانقاه‌های این دوره و قبل از آن، می‌توان گفت که این قسمت محل دفن مریدان نزدیک شیوخ صفوی بوده، همچنین فرضیه و عملکرد خانقاهی آن را تقویت می‌کند (یوسفی، ۱۳۹۵: ۹۴).

در مرحله بعدی، دریچه‌های کوچکی نیز به منظور ارتباط این طاق‌ها یا کانال‌ها به همدیگر ایجاد می‌شود تا هوا از طریق ورودی این کانال یا طاق‌ها که در ورودی مقبره از طرف شاه‌نشین قرار دارد، جریان یابد که البته کارکرد دیگر آن جلوگیری از انتقال رطوبت به سمت بالاست، و سپس کف بنا را به کاشی‌های قهوه‌ای‌رنگ مفروش می‌کنند. سپس کاشی‌های کنده شده از دیوار را به جای خود برگردانده، ولی در ضلع جنوب غربی بنا، ابتدا قوطی‌های فلزی به صورت نرده نصب و بعد از آن بدنه کاشی‌ها بدون طرح و لعاب در اندازه کاشی‌های اصلی با استفاده از پیچ خودرو به قوطی‌های فلزی نصب و سپس بتونه‌کاری و روی آن‌ها را با رنگ مشابه رنگ کاشی‌های اصلی نقاشی می‌کنند.

۳. نتیجه‌گیری

در منابع مختلف تاریخی آرای متفاوت و مشابهی در مورد زمان ساخت، پیکربندی فضایی و ساختار معماری آرامگاه شاه اسماعیل توسط مورخین، سیاحان و پژوهشگران داخلی و خارجی بدون ارائه مستندات لازم، بیان شده است. در این پژوهش سعی شد پاسخ مستدل و روشنی به این اختلافات ارائه شود. طبق اسناد، مدارک و شواهد باستان‌شناختی ارائه شده و برخلاف نظر اکثر پژوهشگران، این بنا دارای یک پلان پیوسته و یک‌پارچه با حرم‌خانه نیست و به صراحت می‌توان گفت فضای آرامگاه شاه اسماعیل، یک بنای الحاقی و مستقل و تقریباً به صورت مربع است که با کمک گرفتن از دیوارهای جانبی ساخته شده است. تحولاتی مثل دیوار الحاقی جنوب غربی مقبره که به بدنه ضلع شمال شرقی حرم‌خانه متصل است و نیز گوشه فضای جداره داخلی مقبره در قسمت یال شمال شرقی حرم‌خانه در داخل گنبد (مابین پوش دوم و سوم) نیز قابل مشاهده است و نشانگر الحاقی و مستقل بودن بناست. این بنا در کدهای ارتفاعی مختلف دارای سه پلان و گنبد آجری سه پوش است. نوع قوس به کار رفته در گنبد این آرامگاه نیز مثل گنبد حرم‌خانه و گنبد شیخ صفی (الله الله) و اکثر گنبدهای دوره صفوی از نوع شبدری پاتوپا و دارای آوگون بوده که تقریباً ادامه شکل گنبدهای دوره ایلخانی است؛ با این تفاوت که کمی از تیزی آن کاسته می‌شود. این نوع گنبد در زمان خود شاه اسماعیل و کمی بعد از آن در نقاط مختلف ایران رواج داشت. نوع پوشش گنبد در معماری اسلامی به خصوص در دوره صفوی، از اولویت و اهمیت زیادی نسبت به دیگر بخش‌های معماری برخوردار است. البته اندازه و شکل گنبد آرامگاه شاه اسماعیل با توجه به اهمیت چهره شاخص و جایگاه شاه اسماعیل اول به عنوان بنیان‌گذار حکومت صفویه در ایران، کوچک و تا اندازه‌ای ساده است. با توجه به وجود آرامگاه‌های مهم در طرفین (الله الله و محی‌الدین محمد) امکان ساخت گنبدهای بزرگ‌تر که تناسب معماری و هندسی آن نیز لحاظ شود، وجود نداشت. اما معمار بنا برای اینکه بتواند به گنبد دید بصری بیشتری بدهد، با استفاده از ساق بلند، ارتفاع گنبد را تا اندازه‌ای که ساختار بنا اجازه داده، افزایش داده تا کوچک بودن بنا را تا حدی تحت شعاع قرار دهد. ضمن اینکه تزیینات کاشی‌کاری شده ساقه و گنبد بنا نیز در دوره‌های بعد به طور محسوسی تغییر یافته است. در نتیجه‌گیری پایانی باید گفت که این بنا از لحاظ تزیینات معماری نیز جایگاه ویژه‌ای در بین مجموعه آرامگاهی شیخ صفی‌الدین دارد. وجود تزیینات کاشی هفت‌رنگ (خشتی)، در ساقه گنبد (محل تقاطع گنبد با ساقه) که بعداً تخریب شده و از بین رفته و همچنین وجود کاشی‌کاری هفت‌رنگ و معرق در ساقه، تزیینات مقرنس، نقاشی‌های زیبای اسلیمی در زیر گنبد، صندوق قبر منبت‌کاری نفیس و خاتم‌کاری بی‌نظیر آن با تزیینات عالی حاوی آیات و اسماء متبرکه، و همچنین کتیبه گچ‌بری شده، آن را در میان آثار معماری بقعه و همچنین آثار دوره صفوی از برجستگی خاصی برخوردار می‌نماید.

۴. یادداشت‌ها

۱- در سال ۱۳۹۷ در جریان انتقال وسایل و تجهیزات اداری انبار شیخ صفی به مکان دیگر، یک سری فیلم‌های ویدیویی به صورت تصادفی پیدا گردید که از روی کنجکاو و به منظور اطلاع از موضوع فیلم‌ها نسبت به بازبینی تمامی آن‌ها اقدام شد. در یکی از این

فیلم‌ها به موضوع جالبی برخورد شد که مربوط به برداشتن کف و کاشی‌های دیوار داخلی مقبره شاه اسماعیل در سال ۱۳۷۵ است که این موضوع به عنوان یک سند مهم توانست به خیلی از سؤالات ما در خصوص مراحل شکل‌گیری معماری آرامگاه پاسخ دهد.

۲- شاه‌عباس به مقابر اجداد خود عنایات خاصی داشته است. طبق گفته مورخان عصر صفوی، شاه‌عباس اول در سال‌های ۱۰۱۶ و ۱۰۱۷ و ۱۰۲۰ (هـ.ق)، زمانی که در شروان و گرجستان و ارمنستان با سرداران عثمانی و برخی از طوایف کُرد در جنگ بود، سه بار به زیارت مزار جد خویش رفت (یوسفی و گلمغانی، ۱۳۸۴: ۱۸۲).

۳- این موضوع در تصاویر مربوط به خاک‌برداری کف مقبره در سال ۱۳۷۵ و با استناد به سکه‌های مکشوفه از آنجا که مربوط به دوره تیموری و قره قویونلوها بوده، کاملاً مشهود است (گزارش آسیب‌شناسی و پاک‌سازی بنا، ۱۳۹۷).

منابع

الف: منابع فارسی

- امیری، پیمان. (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری اردبیل، چاپ اول، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- اولثاریوس، آدام. (۱۳۸۵). *سفرنامه آدام اولثاریوس (اصفهان خونین شاه صفی)*، ترجمه حسین کردبچه، جلد ۲، تهران: کتاب برای همه.
- آرشیو پایگاه جهانی بنای آرامگاهی و خانقاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی. (۱۳۹۷).
- بلالی اسکویی، آزیتا و جمالی، یحیی. (۱۳۹۹). «ارزیابی تغییرات کالبدی فضایی آرامگاه‌های ایلخانی و صفوی اصفهان، گامی در مسیر شناخت الگوی پیشرفت معماری اسلامی - ایرانی». *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، دوره ۸، شماره ۲، صص ۲۶۶-۲۱۸.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*، ابوتراب نوری، تصحیح و تأیید حمید شیرازی، چاپ دوم، اصفهان: کتابخانه سنایی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال‌الدین. (۱۳۷۸). *آثار باستانی آذربایجان شرقی*، تهران: انجمن آثار ملی.
- ترکمان، اسکندریک. (۱۳۸۲). *عالم‌آرای عباسی*، به کوشش ایرج افشار، جلد ۲، تهران: امیرکبیر.
- دیباچ، اسماعیل. (۱۳۴۶). *آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان*، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- دلاواله، پیتر، (۱۳۷۵). *سفرنامه پیتر دلاواله*، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.
- رجبی اصل، موسی. (۱۳۸۱). *نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*، چاپ اول، اردبیل: شیخ صفی‌الدین اردبیلی رضازاده اردبیلی، مجتبی. (۱۳۷۴). «مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، جلد ۲، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- زاره، فردریش. (۱۳۸۵). *بقعه شیخ صفی*، ترجمه صدیقه خوانساری موسوی، تهران: فرهنگستان هنر.
- صفری، بابا. (۱۳۷۲). *اردبیل در گذرگاه تاریخ*، جلد اول. تهران: امید.
- صلاحی مریم و غفاری عباس. (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی تزیینات و فنون اجرایی در صندوق چوبی قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل اول صفوی». *پژوهش هنر*، دوره ۷، شماره ۱۵، صص ۳۹-۵۱.
- عبدی بیگ شیرازی، زین‌العابدین، صریح‌الملک، نسخه خطی، کتابخانه ملی تهران: شماره ۲۷۳۴/ف.
- کنبی، شپلا. (۱۳۸۵). *هنر و معماری صفویه*، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.

- گلمغانی‌زاده اصل، ملکه و یوسفی، حسن. (۱۳۸۴). *باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*، چاپ اول، تهران: نیک.
- مصباحی، شکوفه. (۱۳۸۸). *گمشده‌ای از هنر معماری صفویه، طرح بازسازی سردر عالی‌قاپو و تزیینات آن*، تهران: رسانه‌پرداز.
- موسوی، سید محمود. (۱۳۷۹). *کاوش در بخش غربی مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی*، اردبیل، دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، دوره دوم، جلد ۲.
- ویور، مارتین. ای. (۱۳۵۶). *مسائل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران*، ترجمه کرامت الله افسر، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۸). *مقبره شاه اسماعیل اول*، کتاب هنر و معماری صفویه، ترجمه مزدا موحد، تهران: موسسه تالیف ترجمه و نشر آثار هنری متن
- یوسفی، حسن و طاوسی، محمود. (۱۳۸۳)، «بررسی آرامگاه شاه اسماعیل اول در اردبیل از منظر باستان‌شناسی»، *مجله تخصصی باستان‌شناسی*، سال اول، شماره اول، صص ۲۹-۲۰.
- یوسفی، حسن. (۱۳۹۵). *بازنگری مجموعه خانقاهی و آرامگاهی شیخ صفی‌الدین اردبیلی؛ براساس آخرین نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی*، رساله دکتری تخصصی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران.

ب: منابع لاتین

- Costa, J & Eccles, G. (1996). Perspective on Tourism Development. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Volume 8, N.7, 44-51.
- Morton, A. H, (1975). *The Ardabil Shrine in the Reign of Shah Tahmasp I, Iran (XII)*, pp. 31-64

References

- Amiri, P. (2004). *In search of the identity of Ardabil city*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development (in Persian).
- Abdi Beg Shirazi, Zain Ala Abdin. *Sarih al-Mulk, manuscript*, Tehran National Library, No. 2734/F. (in Persian).
- Archive of the world database of the tomb and monastic building of Sheikh Safiuddin Ardabili* (2018). (in Persian)
- belali oskui, A. and Jamali, Y. (2021). Evaluation of Spatial Physical Changes in Isfahan's Mongol patriarchy and Safavid Tombs is a Step in Recognizing the Model of Islamic-Iranian Architectural Progress. *Iranian Pattern of Progress*, Volume 8, No. 2, 218-266. (in Persian)
- Costa, J. and Eccles, G. (1996). Perspective on Tourism Development, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Volume 8, N.7, 44-51. (in Persian)
- Delavaleh, P. (1996). *Travelogue of Pietro Delavaleh*, translate by: Shoaeddin Shafa. Tehran: book translation and publishing company. (in Persian)
- Dibaj, I. (1967). *Antiquities and historical buildings of Azerbaijan*, Tehran: Central Council of Iranian Imperial Festival. (in Persian)
- Golmoghani Zadeh Asl, M., and Yousefi, H. (2005). *Archaeology and Art History of Sheikh Safi al-Din Ardabili's Shrine*, Tehran: Navid-e-Islam (in Persian)
- Hillen brand, R. (2009). *The Tomb of Shah Ismail I, Safavid Art and Architecture Book*, translated by Mazda Mowahed, Tehran: Text Translation and Publishing Institute. (in Persian)

- Kanbi, S. (2006). *Safavid art and architecture*, translated by Hassan Afshar, Tehran, publishing center. (in Persian)
- Mesbahi, S. (2008). *Lost Aof Safavid Art and Architecture by Sheikh Safi al- Din Ardabili: the Reconstruction of the Door in Aali Qapo and the Restoration of its Decorations*, First Edition, Tehran(in Persian)
- Morton, A. H. (1975). *The Ardabil Shrine in the Reign of Shah Tahmasp I*, Iran (XII), pp. 31-64. (in Persian)
- Mousavi, M. (1999). *Report of the Second Season of Excavation at Sheikh Safieddin Ardabili's Tomb*, Documentation Center for Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism (unpublished). (in Persian)
- Olearius, A. (2006). *travelogue, translated by Hussein Kurd Bacheh*, Tehran: Book for all Publication. (in Persian)
- Pirnia, M. K. (2001). *Iranian architectural stylistics*, edited by Gholamhossein Memarian, Tehran: Memar Publishing. (in Persian)
- Rajabi Asl, M. (2002). *Role and Color in Sheikh Safi Ardabili's Shrine*. Tehran: Cultural Heritage Organization Publications. (in Persian)
- Rezazade Ardabili, M. (1995). *Sheikh Safiuddin Ardabili Mausoleum*, Collection of Papers of the First Congress of Architecture and Urban Planning of Iran, Volume 2. Tehran, Iran's Cultural Heritage Organization. (in Persian)
- Yousefi, H. and Tavousi, M. (2005). Investigation of the tomb of Shah Ismail I Safavid in Ardabil from the perspective of archeology, *archeology*, Volume 1, No. 1, 20-29. (in Persian)
- Yousefi, H. (2015). *Revising the monastery and tomb complex of Sheikh Safiuddin Ardabili; Based on the latest results of archaeological excavations*, PhD thesis, Tarbiat Modares University, Faculty of Literature and Humanities, Tehran. (in Persian)
- Safari, B. (1993). *Ardabil in the Transition of History*, Volume 1, Second Edition, Ardabil: Islamic Azad University. (in Persian)
- Salahi, M. and Abbas, Ghaffari, A. (2018). Comparative study of decorations and executive techniques in the wooden grave box of Sheikh Safi al-Din Ardabili and Shah Isma'il I Safavi, *Reaserch of Art*, Volume 8, No. 15, 39-51. (in Persian)
- Tavernie, J-B. (1958). *Chardin's Travelogue*, Translated by: Abotorab Nouri, Tehran: Sana'i Library. (in Persian)
- Torabi Tabatabayi, J. (1999). *Antiquities of Ardabil*, first edition, Mahd Azadi. (in Persian)
- Turkman, I. B. (2003). *Alamarai Abbasi*, by Iraj Afshar, Volume 2, Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Viyur, M.A. (1978). Preliminary review of the conservation issues of the five historic buildings of Iran, Translated by Karmatullah Afsar, Tehran: National Organization for the Protection of Antiquities of Iran. (in Persian)
- Zare, F. (2006). *The mausoleum of Sheikh Safi*, translated by Siddique Khansari Mousavi, Tehran: Art Academy. (in Persian)